

بیان الادیان

(تألیف ۴۸۵ ہجری قمری)

ابوالمعالی

محمد بن نعمت بن عبید اللہ بلخی

تحقیق و تصحیح: جعفر واعظی

تہران ۱۳۸۷ ہجری شمسی

سرشناسه	: ابوالمعالي، محمدبن عبيدالله، قرن ۵ق.
عنوان و نام پديدآور	: بيان الاديان (تأليف ۴۸۵ هجرى قمرى) / ابوالمعالي محمدبن نعمت بن عبيدالله بلخى، تصحيح جعفر واعظى.
مشخصات نشر	: تهران؛ اقبال، ۱۳۸۹.
مشخصات ظاهري	: ۴۰۰ ص.
شابک	: ۹۷۸-۹۶۴-۴۰۶-۲۹۸-۸
وضعيت فهرست‌نويسى	: فيا
موضوع	: اسلام -- فرقه‌ها -- متون قديمى تا قرن ۱۴ اق
موضوع	: ادیان -- متون قديمى تا قرن ۱۴ اق
شناسه افزوده	: واعظى، جعفر، ۱۳۴۱ مصحح
رده‌بندى کنگره	: ۱۳۸۹ ب۹ الف / ۲۳۶ BP
رده‌بندى ديويى	: ۲۹۷/۵
شماره کتابشناسى ملي	: ۲۲۵۵۲۴۱

تهران، خيابان دكتور على شريعتى (كدپستى ۱۶۱۳۹) تلفن: ۷۷۶۰۳۵۷۴
تهران، خيابان جمهورى اسلامى (كدپستى ۱۱۴۶۷) تلفن: ۳۳۱۱۸۷۰۱

نام کتاب	: بيان الاديان
تأليف	: ابوالمعالي محمدبن نعمت بن عبيدالله بلخى
تحقيق و تصحيح	: جعفر واعظى
تيراژ	: ۱۰۰۰ جلد
صفحات و قطع	: ۴۰۰ صفحه وزيرى - ۱۷×۲۴
نوبت چاپ	: اول، ۱۳۹۰
چاپ	: اقبال
شابک	: ۹۷۸-۹۶۴-۴۰۶-۲۹۸-۸
ISBN: 978-964-406-298-8	
قيمت	: ۱۵۰۰۰۰ ريال

کتاب حاضر صورت تکمیل یافته پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته زبان و ادبیات فارسی است که در سال هزار و سی صد و هشتاد و پنج هجری شمسی در دانشگاه تهران از آن دفاع کرده‌ام. در این راه از راهنمایی جمعی از استادان بزرگوار بهره‌مند بوده‌ام که سپاس‌گزاری از آنان فرض است: دکتر جلیل تجلیل، دکتر علی‌رضا حاجیان‌نژاد و دکتر شهرام آزادیان.

لازم به یادآوری است که این تحقیق و تصحیح به اشاره استاد محمدرضا شفیعی کدکنی شروع شد و در ادامه نیز از لطف و محبت ایشان برخوردار بوده‌ام. راستی بهترین لحظه‌های عمر ما، لحظه‌هایی بود که در روزهای سه‌شنبه در حلقه کوچک ما، در دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، قصه از هر که و هر کجای زمین و زمان بود، قصه عاشقان بود.

به سروده قیصر امین‌پور:

«راستی

روزهای سه‌شنبه

پایتخت جهان بود!»

امید است این اولین گام ما در وادی تصحیح مورد قبول بزرگان زبان و ادب فارسی قرار گیرد.

جناب دکتر ایرا^۲

صبر از ستم بکار جناب^۲ سرافراز کتاب بیخ ابراهیم
و از نظر علمی و ادبی آراخ نیا تر از این ترفیع ندارد .

اما در مورد ترجمه و تدوین در حق امر جناب^۲ غلطی
می خورم به اطله قدس بر آنم که بعد از کار از کنگره
است و کنگره کتاب با تعلقات و تسمیه
و تصحیح کتاب آراخ (۲) را در اندیشه
هنر در است امر شرمند است کنگره

تصمیم ایرا^۲ جناب^۲ دکتر ایرا^۲
خوابیده

۱۸ شهریور
۱۳۴۲

فهرست مطالب

۱۱	مقدمه مصحح.....
۱۱	نشانه‌ها و رمزها.....
۱۲	بیان‌الادیان: تصحیح جدید، چرا؟.....
۱۲	مؤلف بیان‌الادیان.....
۱۳	مکان و زمان تألیف بیان‌الادیان.....
۱۴	درست خواندن متن نسخه با.....
۱۸	درست خواندن متن نسخه قم (نسخه مورد استفاده چاپ استاد دانش‌پژوه).....
	استفاده از نسخه ریاض العلماء (ری) و نسخه حاصل الحیات (حا) و نسخ دیگر برای اولین بار در تصحیح
۲۲	بیان‌الادیان.....
۲۲	معرفی منابع بیان‌الادیان و تصحیح متن و اعلام تاریخی با توجه به این منابع.....
۲۴	مؤلف بیان‌الادیان.....
۲۹	زمان و مکان تألیف.....
۳۴	مذهب ابوالمعالی.....
۳۹	معرفی نسخه‌ها.....
۵۴	روش تصحیح.....
۵۵	مختصات نثر بیان‌الادیان.....
۶۳	چاپ‌های بیان‌الادیان.....
۶۴	بیان‌الادیان در نگاه دیگران.....
۷۶	منابع بیان‌الادیان و سابقه گفتار ابوالمعالی در سخنان قدما.....
۱۱۵	متن بیان‌الادیان.....
۱۱۹	آغاز کتاب.....

۱۲۳.....	باب اول: در پیدا کردن آن که در همه روزگاراها و به همه اقلیم‌ها بیشتر خلق به‌صانع مقرّ بوده‌اند [و مقرّند].....
۱۲۴.....	العرب.....
۱۲۷.....	العجم و الفرس.....
۱۲۸.....	الفارسیة الدریة.....
۱۲۹.....	الفلاسفة.....
۱۳۲.....	الروم والقبطیة والحبیة.....
۱۳۳.....	التّرك.....
۱۳۳.....	الهند.....
۱۳۵.....	الزّنوج.....
۱۳۷.....	باب دوم: در بیان مذهب‌ها که پیش از اسلام داشته‌اند.....
۱۳۷.....	مذاهب العرب.....
۱۴۳.....	مذهب الفلاسفة.....
۱۴۶.....	مذهب جهودان.....
۱۴۶.....	السامریة.....
۱۴۷.....	[العنانیة].....
۱۴۷.....	الرأعیة.....
۱۴۸.....	مذهب ترسایان.....
۱۴۹.....	الیعقوبیة.....
۱۵۰.....	التّسطوریة.....
۱۵۰.....	الملکائیة.....
۱۵۲.....	مذهب مغان.....
۱۵۴.....	مذهب زردشت.....
۱۵۵.....	مذهب مزدک.....
۱۵۶.....	مذهب مانی.....
۱۵۸.....	مذهب ثنوی.....
۱۶۰.....	مذهب بت‌پرستان.....
۱۶۲.....	مذهب هندوان.....
۱۶۳.....	مذهب تناسخ.....

۱۶۴.....	مذهب صابیان.....
۱۶۶.....	مذهب قرامطه و زنادقه.....
۱۶۷.....	[السُّوفِسْطَانِيَّة]
	باب سوم: در بیان آن خبر که پیغامبر - صلی الله علیه و سلم - گفت: امت من پس از من به هفتاد و سه
۱۶۹.....	فرقه شوند، و وجه و اسناد آن خبر و شرح و معنی آن هفتاد و سه فرقه به صورت بگوئیم.....
۱۷۴.....	فصل
	باب چهارم: در بیان این مذهب‌های اسلامی و پیدا کردن مقالات هر یکی و شرح القاب ایشان به استقصا.....
۱۷۹.....	مذاهب السنّة والجماعة.....
۱۸۶.....	المعتزله.....
۱۸۹.....	الشيعة.....
۱۹۴.....	[الفرقة الاولى من الشيعة: الزيدية].....
۱۹۶.....	[الفرقة الثانية من الشيعة: الكيسانية].....
۱۹۸.....	[الفرقة الثالثة من الشيعة: الغالية].....
۲۰۲.....	[الفرقة الرابعة من الشيعة: السبعية].....
۲۲۸.....	مذهب الخوارج.....
۲۴۱.....	مذاهب المجبره.....
۲۴۵.....	مذاهب المشبهه.....
۲۴۹.....	مذاهب الصوفية.....
۲۵۳.....	مذاهب المرجئه.....
	باب پنجم: در یاد کردن حکایات و نوادر گروهی که بیرون آمدند و دعوی‌های محال کردند، گروهی [دعوی]
۲۵۷.....	خدایی کردند و گروهی دعوی پیغمبری و آخر رسوا گشتند و طرفی از اخبار ایشان یاد کردن.....
۲۶۰.....	اخبار [المتنبئين].....
۲۶۱.....	[مسیلمه کذاب].....
۲۶۸.....	اخبار طُليحة بن خُوَيْلِد الاسدي.....
۲۷۳.....	قصه سجاح بنت سوید.....
۲۷۶.....	قصه و اخبار اسود کذاب به یمن.....
۲۷۸.....	قصه و اخبار اخطل ضبعی کذاب.....
۲۷۹.....	اخبار مختار ثقفی.....

۲۸۵.....	قصه و اخبار بنان بن سمعان التمیمی
۲۸۷.....	اخبار عبدالله بن [عمرو بن حرب]
۲۸۷.....	قصه مغیره بن سعید الکوفی
۲۸۹.....	اخبار ابی منصور المعروف بالكسف لعنة الله عليه
۲۹۰.....	خبر الراعی
۲۹۱.....	اخبار ابوعیسی الاصفهانی
۲۹۲.....	اخبار و قصه [المقنع]
۲۹۸.....	قصه بابک خرم‌دین
۳۰۳.....	اخبار علی بن محمد البرقی
۳۰۵.....	اخبار جهود گشتن اهل خزر
۳۰۷.....	اخبار حسین بن منصور بن [محمی] الحلاج
۳۱۴.....	اخبار الايران شهری
۳۱۶.....	اخبار کتال
۳۱۹.....	فصل
۳۱۹.....	بعد از این چندین هم بدین نوع دعوی‌ها خروج کردند.
	و اکنون مانند این، اخبار و حکایات ایشان بگوئیم که این دعوی به هزل کردند از بهر طمع تا به مراد
۳۲۱.....	رستند.
۳۳۱.....	فصل
	اکنون بعضی از حکایات گروهی که ایشان را خشکی دماغ بر آن حمل کرده که از این جنس دعوی‌ها
۳۳۱.....	کرده‌اند و آنچه در او هزلی بود بیاوریم.
۳۳۷.....	فهرست‌ها
۳۳۹.....	فهرست آیات قرآنی
۳۴۵.....	فهرست عبارتهای عربی
۳۵۰.....	فهرست اشعار عربی و فارسی
۳۵۲.....	فهرست اعلام متن
۳۶۶.....	مشخصات مراجع و منابع

مقدمه مصحح

نشانه‌ها و رمزها:

رک: رجوع کنید به

[متن]: داخل کروشه به متن اساس افزوده شده است

/: جلد و صفحه، مثلاً آفرینش و تاریخ ۸۴۳/۲ (آفرینش و تاریخ، جلد ۲، صفحه ۸۴۳)

+ : اضافه دارد

- : ندارد

(؟) : ناخوانا

ص و صص: صفحه یا صفحات مورد نظر

م: متوفی (= درگذشت)

ق: هجری قمری

ش: هجری شمسی

م: میلادی

پا: میکروفیلم کتابخانه ملّی پاریس مورد استفاده شفر (کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران)

شف: بیان‌الادیان چاپ شارل شفر (منتخبات فارسی)

قم: نسخه مورد استفاده چاپ محمدتقی دانش‌پژوه (کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی - قم)

ری: نسخه ریاض العلماء (کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی - قم)

حا: نسخه حاصل الحیات (میکروفیلم، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران)

مه: نسخه کتابخانه دکتر اصغر مهدوی

معج: نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی

پاک: نسخه پاکستان (گاورنمنت کالج لاهور - دکتر وحید قریشی)

اقبال: بیان‌الادیان چاپ استاد عباس اقبال
دانش: بیان‌الادیان چاپ استاد محمدتقی دانش‌پژوه (موقوفات افشار)

بیان‌الادیان: تصحیح جدید، چرا؟

کتاب بیان‌الادیان تألیف ابوالمعالی محمد بن نعمت بن عبیدالله بلخی، قبلاً دو بار تصحیح شده است. بار اول توسط استاد شارل شفر مدیر مدرسه السنه شرقیه پاریس در سال ۱۸۸۳ میلادی که چاپ استاد عباس اقبال نیز از روی همین تصحیح با بعضی اصلاحات در سال ۱۳۱۲ هجری شمسی در ایران منتشر شده است. این کتاب بار دوم توسط استاد محمدتقی دانش‌پژوه با همکاری قدرت‌الله پیشنماز زاده در سال ۱۳۷۵ هجری شمسی از روی نسخه تازه یاب، تصحیح و منتشر شده است. در این مدت چاپ‌های دیگری نیز از روی این دو تصحیح انتشار یافته است.^۱ حال سؤال این است که بیان‌الادیان: تصحیح جدید، چرا؟ این سؤال دو بار مطرح شد. نخست، زمانی که پیشنهاد این کار به عنوان موضوع پایان‌نامه کارشناسی ارشد مطرح گردید که در نهایت پذیرفته شد و پس از ارائه دفاعیه، جمعی از استادان گروه زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، تفاوت تصحیح حاضر را با تصحیح‌های قبلی قابل توجه شمردند و بر چاپ آن تأکید کردند. ثانیاً، زمانی که صورت تکمیل شده پایان‌نامه مذکور، برای چاپ در اختیار مدیریت محترم یکی از انتشارات قرار گرفت. اینک چند مورد در توجیه دلایل تصحیح مجدد بیان‌الادیان، که تفاوت‌های آشکار آن را با تصحیح‌های قبلی نشان می‌دهد آورده می‌شود:

مؤلف بیان‌الادیان:

۱- مؤلف بیان‌الادیان در تصحیح استاد شارل شفر و چاپ استاد عباس اقبال:
«ابوالمعالی محمد بن عبیدالله بن علی بن الحسن بن الحسین بن جعفر بن عبیدالله بن الحسین بن علی بن ابی طالب» ص ۱۳۳ چاپ شفر و ص ۱ چاپ اقبال.

۱- رک: همین مقدمه صص ۶۳-۶۴.

محقق ارجمند عباس اقبال در مقدمه چاپ خود متذکر شده‌اند که ناسخ در سوق نسب ابوالمعالی، «الحسین بن علی» را یک بار به خیال مکرر بودن حذف کرده است بنابراین سلسله نسب ابوالمعالی این است: «ابوالمعالی محمد بن عبیدالله بن علی بن الحسن بن الحسین بن جعفر بن عبیدالله بن الحسین بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب».

۲- مؤلف بیان‌الادیان در چاپ استاد محمدتقی دانش‌پژوه: «ابوالمعالی محمد بن نعمت بن عبیدالله بن محمد بن عبیدالله بن علی بن حسین بن جعفر بن عبیدالله الحسین بن علی بن ابی طالب». ص ۱۷-۱۸ چاپ دانش‌پژوه.

۳- مؤلف بیان‌الادیان در تصحیح حاضر صص ۱۱۷-۱۱۸:

«ابوالمعالی محمد بن نعمت بن عبیدالله بن محمد بن عبیدالله بن علی بن الحسن بن الحسین بن جعفر بن عبیدالله بن الحسین بن علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب». اسم و نسب نویسنده با توجه به کتاب‌های «تاریخ نساپور المنتخب من السیاق»، «الشجرة المباركة»، «الفخری فی انساب الطالبین»، «سراج الانساب»، «سلسله الابریز بالسند العزیز» و «عمدة الطالب فی انساب آل ابی طالب» و سایر منابع تصحیح شد که مطابق ضبط نسخه‌های «پاکستان» و «ریاض العلماء» می باشد. رک: همین مقدمه صص ۲۴-۲۹.

مکان و زمان تألیف بیان‌الادیان:

۱- بنا به نوشته استاد عباس اقبال، شفر از روی دو اشاره که در متن بیان‌الادیان موجود است، چنین حدس زده است که ابوالمعالی مقیم غزنین بوده و غرض او از پادشاهی که در مقدمه به مجلس او اشاره می‌کند، سلطان مسعود بن ابراهیم غزنوی است که از ۴۸۲ تا ۴۹۲ در غزنین سلطنت داشته است. هر چند مرحوم اقبال، این استنباط شفر را مسلم نمی‌داند ولی هیچ حکم دیگری در این مورد نمی‌دهد. (صفحه «ح» مقدمه چاپ اقبال).

۲- در چاپ استاد دانش‌پژوه (ص ۱۸)، اسم امیری که ابوالمعالی به مجلس او اشاره می‌کند به این صورت آمده است: «مجلس امیر اجل سید نصیرالدوله و زین الملة

فخرالملک ابی الفتح المظفر بن قوام‌الدین، ادام‌الله‌علاه. ولی استاد دانش‌پژوه در یادداشت خود در اول چاپ مذکور در ص ۳ چنین نوشته‌اند: «بیان‌الادیان نگاشته دانشمندی است به نام محمد بن نعمت بن عبدالله، یار خدای، فقیه بلخی که آن را برای سید نصیرالدوله و زین‌المله مجیرالملک ابی الفتح المظفر بن قوام‌الملک در سال چهار صد و هشتاد و پنج ... گویا در شهر غزنین ... تألیف کرده است.»

استاد دانش‌پژوه هیچ اشاره دیگری در مورد هویت تاریخی فرد مورد نظر نمی‌کند و موضوع را مسکوت می‌گذارد.

۳- در تصحیح حاضر صص ۱۱۹-۱۲۰ اسم امیر مذکور به این صورت آمده است: «مجلس امیر اجل سید نصیرالدوله و زین‌المله فخرالملک ابی الفتح المظفر بن قوام‌الدین، ادام‌الله‌علاه.» و در مقدمه مصحح صص ۲۴-۲۹ مکان و زمان تألیف و پادشاه (وزیر) مورد نظر چنین معرفی شده است: بیان‌الادیان در اواخر قرن پنجم (۴۸۵ ق) در بلخ در زمان حکومت سلجوقیان و ایام صدارت مظفر بن حسن، ملقب به فخرالملک و مکنی به ابوالفتح (۴۳۴-۵۰۰ ق) پسر ارشد ابوعلی قوام‌الدین حسن معروف به خواجه نظام‌الملک طوسی (۴۰۸-۴۸۵ ق) توسط ابوالمعالی محمد بن نعمت بن عبدالله بلخی نگاشته شده است.

درست خواندن متن نسخه یا (نسخه مورد استفاده چاپ سفر و چاپ استاد عباس اقبال):

تقریباً صفحه‌ای نیست که چاپ‌های مذکور با نسخه مورد استفاده ایشان تفاوت قابل ذکری نداشته و یا اغلاط نسخه به حال خود رها نشده باشند. به نمونه‌ای چند اشاره می‌شود:

۱- ص ۱۳۳ چاپ سفر و ص ۱ چاپ اقبال: «آفریدگار خلا و ملاست.»

ص ۱۹۶ نسخه پا و ص ۱۱۷ تصحیح حاضر: «آفریدگار هر چه خلا و ملاست.»

۲- ص ۱۳۷ چاپ سفر و ص ۶ چاپ اقبال: «تو ماده و معالجت بیماران می‌کنی، از

این جهت طیب خواندند.» ص ۱۹۹ نسخه پا و ص ۱۳۰ متن حاضر: «تو مادّی و معالجت بیماران می‌کنی، از این جهت طیب خواندند.»

- ۳- ص ۲۰۰ نسخه پا و ص ۱۳۸ چاپ شفر و ص ۷ چاپ اقبال: «لاها، رب، اقدشا».
ص ۱۳۲ متن حاضر: «لاها، ربا، قَدّوسا».
- ۴- ص ۲۰۰ نسخه پا و ص ۱۳۸ چاپ شفر و ص ۷ چاپ اقبال: «ایلوهم اذونای اهیای شراهیا (شف و اقبال: شدهایتا)».
ص ۱۳۲ متن حاضر: «ایلوهم، ادونای، اهیای اشر اهیای».
- ۵- ص ۹ چاپ اقبال: «غرض از یاد کردن این نعتها آن بود تا مقرر گردد که ...»
ص ۲۰۱ نسخه پا و ص ۱۲۸ چاپ شفر و ۱۳۶ چاپ حاضر: «غرض از یاد کردن این لغت‌ها آن بود تا مقرر گردد که ...»
- ۶- ص ۱۲۸ چاپ شفر و ص ۹ چاپ اقبال: «این باب را چنان که گفتیم به پایان رسانیده‌ایم.»
- ص ۲۰۱ نسخه پا و ص ۱۳۶ تصحیح حاضر: «این باب را چنان که گفتیم به پایان رسانیده آمد.»
- ۷- صص ۱۴۰-۱۴۱ چاپ شفر و صص ۱۱-۱۲ چاپ اقبال: «و از جمله این قوم قیس بن ساعدة الایادی ... پیغامبر علیه السلام او را بستود.»
ص ۲۰۲ نسخه پا و ص ۱۴۰ متن حاضر: «و از جمله این قوم قیس بن ساعدة الایادی ... پیغامبر علیه السلام او را بستود و گفت: قس بن ساعدة بیعت امة علی حدّة.»
- ۸- ص ۱۴۱ چاپ شفر و ص ۱۳ چاپ اقبال: «و سحبان پنداشت که آن پیغامبر او باشد.»
ص ۲۰۲ نسخه پا و ص ۱۴۱ متن حاضر: «و چنان پنداشت که آن پیغامبر او باشد.»
- ۹- ص ۱۴۱ چاپ شفر و ص ۱۲ چاپ اقبال: «سقراط چنین گفت که، مذهب متقدمان و امامان فلاسفه که حکیمان روزگار بوده‌اند، چون اغاذیمون و هرمس و فیثقرس و جز ایشان چنان بودند که گفتند.»
ص ۲۰۳ نسخه پا و ص ۱۴۳ متن حاضر: «سقراط چنین گفت که، مذهب متقدمان و امامان فلاسفه که حکیمان روزگار بوده‌اند، چون اغاذیمون و هرمس و سنلیقوس و جز ایشان چنان بودند که گفتند.»
- ۱۰- ص ۲۰۴ نسخه پا: «ایا، ایرا، روحا قدسا.»
ص ۱۴۳ چاپ شفر و ص ۱۴ چاپ اقبال: «ایا، ایرا، روحا قدسا.»
ص ۱۴۸ متن حاضر: «ایا، ابنا، روحا قدسا.»
- ۱۱- ص ۱۴۳ چاپ شفر و ص ۱۵ چاپ اقبال: «هیكل، عبادت گاه ایشان خوانند و در او صورت پیغامبران نگاشته باشند و صورت عیسی علیه السلام.»

- ص ۲۰۴ نسخهٔ پا و ص ۱۵۱ متن حاضر: «هیكل، عبادت گاه ایشان خوانند و در او صورت پیغامبران نگاشته باشند و صورت عیسی علیه السلام و دار و چلیپا.»
- ۱۲- ص ۲۰۵ نسخهٔ پا و ص ۱۴۴ چاپ شفر و ص ۱۶ چاپ اقبال: «صانع، چون بینا بود در آن بینایی خویش تفکر کرد از تفکر او اهرمن پدید آمد.» ص ۱۵۳ متن حاضر: «صانع، چون تنها بود در آن تنهایی خویش تفکر کرد، از تفکر او اهرمن پدید آمد.»
- ۱۳- ص ۱۴۵ چاپ شفر و ص ۱۷ چاپ اقبال: «مزدک ... طریق‌های زردشت را بعضی بگردانید.»
- ص ۲۰۵ نسخهٔ پا و ص ۱۵۵ متن حاضر: «مزدک ... طریقت‌های زردشت را بعضی بگردانید.»
- ۱۴- ص ۱۴۵ چاپ شفر و ص ۱۸ چاپ اقبال: «پس به رسالت مردی که او را بدوه نام بود به هندوستان.» ص ۲۰۵ نسخهٔ پا و ص ۱۵۸ متن حاضر: «پس به رسالت مردی که او را بنده نام بود به هندوستان.»
- ۱۵- ص ۱۵۰ چاپ شفر و ص ۲۳ چاپ اقبال: «اللهم وال من والاه ... و ادر الحق.»
- ص ۲۰۹ نسخهٔ پا: «اللهم وال من والاه ... و ادر الحق و ارمع علی.»
- ص ۱۷۰ متن حاضر: «اللهم وال من والاه ... و ادر الحق مع علی.»
- ۱۶- ص ۱۵۲ چاپ شفر و ص ۲۶ چاپ اقبال: «الفرقة الثانية: الکیسانیة، الکریبة، المختاریة، الاسحاقیة، الحریبة.» ص ۲۱۰ نسخهٔ پا و ص ۱۷۵ متن حاضر: «الفرقة الثانية من الشیعة، الکیسانیة، چهار فرقه شوند: المختاریة، الکریبة، الاسحاقیة، الحریبة.»
- ۱۷- ص ۱۵۶ چاپ شفر و ص ۳ چاپ اقبال: «و نکاح صیغه روا بینند.»
- ص ۲۱۳ نسخهٔ پا و ص ۱۹۲ متن حاضر: «و نکاح متعه روا بینند.»
- ۱۸- ص ۱۵۷ چاپ شفر و ص ۳۴ چاپ اقبال: «الجارودیة: اصحاب ابی زیاد.»
- ص ۲۱۴ نسخهٔ پا و ص ۱۹۵ متن حاضر: «الجارودیة: اصحاب ابی الجارود زیاد بن ابی زیاد.»
- ۱۹- ص ۱۵۸ چاپ شفر و ص ۳۵ چاپ اقبال: «یہک اثنان ...»
- ص ۲۱۴ نسخهٔ پا و ص ۱۹۹ متن حاضر: «یہلک فی اثنان ...»

۲۰- ص ۱۵۹ چاپ شفر و ص ۳۷ چاپ اقبال: «بومیمون قداح، دعوی طبیبی و رستگاری داشتی.» ص ۲۱۵ نسخه پا و ص ۲۰۵ متن حاضر: «ابن میمون قداح، دعوی طبیبی و دستکاری داشتی.»

۲۱- ص ۱۶۱ چاپ شفر و ص ۳۹ چاپ اقبال: «خلقی بی حد را از شهر و روستا بی راه کرده است.» ص ۲۱۷ نسخه پا و ص ۲۱۰ متن حاضر: «خلقی بی حد را از شهر غزنین، روستایی بی راه کرده است.»

۲۲- ص ۱۶۲ چاپ شفر: «انه نهی نبیذ الحقّه والحقّه الشعیر.» و ص ۴۰ چاپ اقبال: «انه نهی الحقّه والحقّه الشعیر.» ص ۲۱۷ نسخه پا: «انه نهی عن نبیذ الحقّه والحقّه الشعیر.» ص ۲۱۴ متن حاضر: «انه نهی عن نبیذ الجعة، وهو شراب یتخذ من الشعیر.»

۲۳- ص ۱۶۴ چاپ شفر و ص ۴۲-۴۳ چاپ اقبال، شرح اسامی و ایام و احوال دوازده امام شیعه اثنی عشری مغلوط بود، از منابع معتبر تصحیح و در متن آورده شد. ص ۲۱۹-۲۲۷ متن حاضر.

۲۴- ص ۱۶۷ چاپ شفر و ص ۴۵ چاپ اقبال: «تا در این باب آنچه ایشان کنند رضا دهند.»

ص ۲۲۰ نسخه پا و ص ۲۲۹ متن حاضر: «تا در این باب آنچه ایشان صواب بینند، بکنند و هر دو قوم بدانچه ایشان کنند، رضا دهند.»

۲۵- ص ۱۶۷ چاپ شفر و ص ۴۵ چاپ اقبال: «بوموسی اشعری را نامزد کردند و به اتفاق خویش بی رضای علی رضی الله عنه خاست (اقبال: برخاست)، اگر نه آن رای را امضاء کردی به دست ایشان درمانده بود و می گفت.» ص ۲۲۱ نسخه پا و ص ۲۳۰ متن حاضر: «بوموسی اشعری را نامزد کردند و به اتفاق خویش بی رضای علی رضی الله عنه. خواست اگر نه، آن رای را امضاء کردی. به دست ایشان درمانده بود و می گفت.»

۲۶- ص ۱۷۱ چاپ شفر و ص ۴۹ چاپ اقبال: «و جرودیان را تهمت کنند، گروهی از عوام بدانچه ایشان را عمل اضیع کنند و گویند از خشم علی می کنیم.» ص ۲۲۳ نسخه پا و ص ۲۳-۹۲۴۰ چاپ حاضر: «و حروریان را تهمت کنند، گروهی از عوام بدانچه ایشان خویشان را عمل اضیع کنند و گویند از خشم علی می کنیم.»

- درست خواندن متن نسخه قم (نسخه مورد استفاده چاپ استاد دانش‌پژوه):
 در این تصحیح نیز تقریباً در اکثر صفحات مطلبی وجود دارد که نیاز به اصلاح داشته باشد. به نمونه‌ای چند اشاره می‌شود:
- ۱- ص ۱۷ چاپ دانش: «و برگزیده و فرستاده انبیاست.» هر چند در حاشیه نسخه قم، «برگزیننده و فرستنده» آمده است ولی در نسخه دانش تصحیح نشده است. ص ۱۱۷ متن حاضر: «و برگزیننده و فرستنده پیغمبران است.»
- ۲- ص ۲۲ چاپ دانش و ص ۳ نسخه قم: «محمد بن الحسین الشیبانی.» ص ۱۲۴ متن حاضر: «محمد بن الحسن الشیبانی.»
- ۳- ص ۲۲ چاپ دانش:
 «و شاعر گفته: لاه ربی عن الخلائق طراً خالق الخلق لا یری و یراه.»
 ص ۳ نسخه قم و ص ۱۲۵ متن حاضر:
 «و شاعر گفته: لاه ربی عن الخلائق طراً خالق الخلق لا یری و یرانا.»
- ۴- ص ۲۳ چاپ دانش: «چون این آیه بیامد: ... بفرمود به سر نامه‌ها می‌نوشتند.»
 ص ۴ نسخه قم و ص ۱۲۶-۱۲۷ متن حاضر:
 «چون این آیت بیامد: ... بفرمود تا بر سر نامه‌ها بسم الله می‌نویسند.»
- ۵- ص ۳۵ چاپ دانش: «و لهو و سماع از فرایض داشتندی. و طرب نفس را و سکر و مستی حرام داشتندی.» ص ۹ نسخه قم و ص ۱۴۴ متن حاضر: «و لهو و سماع از فرایض داشتندی مر طرب نفس را. و سکر و مستی حرام داشتندی.»
- ۶- ص ۸۴ چاپ دانش: «اما معنی قول عایشه احروریه آن است، هكذا يفعل علی عهد رسول الله - صلی الله علیه و آله و سلم.» ص ۳۶ نسخه قم و ص ۲۴۱ چاپ حاضر: «اما معنی قول عایشه: أحروریه أنت؟ هكذا يفعل علی عهد رسول الله - صلی الله علیه و آله و سلم.»
- ۷- ص ۸۵ چاپ دانش: «الله یتوفی الانفس حسین بیوتها.»
 ص ۳۶ نسخه قم و ص ۲۴۲ متن حاضر: «الله یتوفی الانفس حین موتها.»
- ۸- ص ۸۵-۸۶ چاپ دانش: «لا یکون الرجل سیناً لا بیغض علینا.»
 ص ۳۷ نسخه قم و ص ۲۴۴ چاپ حاضر: «لا یکون الرجل سیناً حتی بیغض علیاً.»

- ۹- ص ۸۶ چاپ دانش: «مانند کردن است مر خلق را به حق.»
 ص ۳۷ نسخه قم و ص ۲۴۵ چاپ حاضر: «مانند کردن است مر خالق را به خلق.»
 ۱۰- ص ۳۷ نسخه قم و ص ۸۶ چاپ دانش: «ان الله تعالی عینان زهراوان.»
 ص ۲۴۸ چاپ حاضر: «ان الله تعالی عینان زهراوان.»
 ۱۱- ص ۸۷ چاپ دانش: «و گروهی در سماع والهی و تحیر نمایند، به ظاهر بر سر و دست زنند و به باطن گویند ما از حق می شنویم.»
 ص ۳۸ نسخه قم و ص ۲۵۰ متن حاضر: «و گروهی در سماع والهی و تحیر نمایند، و گویند به ظاهر سرود است و به باطن ما از حق می شنویم.»
 ۱۲- ص ۸۷ چاپ دانش: «شعرهای مانند نهاده اند و می خوانند.»
 ص ۳۸ نسخه قم و ص ۲۵۱ چاپ حاضر: «شعرهای زهد مانند نهاده اند و می خوانند.»
 ۱۳- ص ۸۸-۸۹ چاپ دانش: «باز بدانچه وعده کند از نیکویی اکراه نکند، آن را از او عیب دارند و از لثیمی شمرند.»
 ص ۳۸ نسخه قم و ص ۲۵۳ متن حاضر: «باز بدانچه وعده کند از نیکویی، اگر وفا نکند از او عیب دارند (متن حاضر: ندارند) و از لثیمی شمرند (متن حاضر: شمرند).»
 ۱۴- ص ۴۰ نسخه قم و ص ۹۲ چاپ دانش: «و به روزگار علی علیه السلام دعوی آن قوم به علم طب بود و ... و خستگان را دوا بودند.» ص ۲۵۸ متن حاضر: «و به روزگار عیسی علیه السلام دعوی آن قوم به علم طب بود و ... و خستگان را دوا نمودندی.»
 ۱۵- ص ۴۰ نسخه قم و ص ۹۳ چاپ دانش: «و در دستها و دلها کهن بستد است.»
 ص ۲۵۹ متن حاضر: «و در دستها و دلها کهن نشده است.»
 ۱۶- ص ۹۳ چاپ دانش: «چون مسیلمه و مقنع و برقی و مانند ایشان که بسیار خلق را بکشتند.» ص ۴۱ نسخه قم و ص ۲۵۹ متن حاضر: «چون مسیلمه و مقنع و برقی و مانند ایشان که بسیار خلق را از راه بردند و بسیار خلق را بکشتند.»
 ۱۷- ص ۹۵ چاپ دانش: «لو سألتنی هذه الشظية ما اعطيناکها و سيقطعن الله وامرک.»
 ص ۴۱ نسخه قم و ص ۲۶۱ متن حاضر: «لو سألتنی هذه الشظية ما اعطينکها و سيقطعن الله دابرک.»

۱۸- ص ۹۸ چاپ دانش: «أكلت ربَّها حنیفة من جوع، بثس ربَّ الانام تأكله الناس و سر ركنها. [نقل] کرده‌اند.» ص ۴۳ نسخه قم و ص ۲۶۶ متن حاضر:
 «أكلت ربَّها حنیفة من جوع بثس ربَّ الانام تأكله الناس
 و سرزنش‌ها کرده‌اند.»

۱۹- در ص ۴۴ نسخه قم و صص ۹۸-۹۹ چاپ دانش در اخبار مسیلمة كذَّاب، متنی آمده است که مربوط به طلیحة بن خویلد اسدی است. با توجه به منابع معتبر به آن قسمت منتقل گردید. [و مقدمه جیش عدی العجلانی را با دویست سوار بفرستاد و زبرقان بن بدر التیمی را بر اثر او بفرستاد و مکنف بن زید الخیلی را با برادرش نیز به طلیحه فرستاد تا کسی را که بیابند بگیرند.] و چون متن در این قسمت ناقص بود، از منابع معتبر، تصحیح و در متن آورده شد.
 رک: متن حاضر صص ۲۶۹-۲۷۰.

۲۰- ص ۱۰۲ چاپ دانش: «ربَّ السحاب مادکم ان یغرو الرِّباب.»
 ص ۲۷۳ متن حاضر: «ربَّ السحاب یامرکم ان تغزوا الرِّباب.»
 ۲۱- ص ۱۰۴ چاپ دانش:

«أصحت نثنا اثنی لطیف بها	والسلت انیبا الناس دگرنا
فلعنة الله ولا قوام کلهم	علی سجاح و من بالافک اعوانا
اعمی مسیلمه الکذاب لا سبقت	اضداده ما هزن حیث ما کنانا.»

این اشعار در ص ۴۷ نسخه قم نیز مغشوش بود با توجه به منابع معتبر تصحیح شده است.

ص ۲۷۵ متن حاضر:

«أضحت نیتنا أنثی یطاف بها	و أصبحت أنبیاء النَّاس ذکرانا
فلعنة الله ربَّ النَّاس کلهم	علی سجاح و من بالإفک أعوانا
أعنی مسیلمة الکذاب لا سبقت	أصداءه غیث مزن حیث ما کانا.»

۲۲- چاپ دانش ص ۱۰۷: «لو تتبعت اولنا علی لا تجد فی جمعهم ثقیفا.»
 این بیت در نسخه قم نیز نامفهوم بود. بیان‌الادیان تصحیح حاضر ص ۲۸۰:

«لو تصفّحت أولياء علي لم تجد في جميعهم باهلياً.»

۲۳- ص ۱۰۸ چاپ دانش: «ثابت بن ملک و یزید بن انس و احمد بن سمط و رماعه بن شداد الغسانی و عبدالله شداد الحتمی.» ص ۲۸۱ متن حاضر: «سائب بن مالک الأشعری و یزید بن أنس الأسدی و أحمر بن شمیط البجلی و رفاعة بن شداد البجلی و عبدالله بن شداد الجشمی.» اسامی از انساب الاشراف ۳۸۲/۶ در متن آورده شد.

۲۴- ص ۱۱۰ چاپ دانش: «ان لاحتف قد اورد قوته سفرحت سفلا یسطیع بهم الصدور و انی لا املک القدر، و ذلك قد كتب فی الزبر، و لعمری لبرکدهمونی لقد کذب الانبیاء من قبلی و اوردنا نخبر منه والسلام.» در نسخه قم ص ۵۰ نیز متن نامفهوم و مغلوپ است با توجه به منابع معتبر تصحیح شد. رک: متن حاضر ص ۲۸۳: «و إن الأحف مُورد قومه سقر، حین لا یستطیع لهم الصدر. و إتی لا املک لکم الا ما حُطّ فی الزبر. و بلغنی أنکم تکذّبونی و قد کذبت الانبیاء مثلی و لست بخیر من کثیر.»

۲۵- ص ۱۱۰ چاپ دانش: «و آن مبرز را موکلان و نگهبانان برگماشت.»

ص ۵۱ نسخه قم و ص ۲۸۳ متن حاضر: «و آن منبر را موکلان و نگهبانان برگماشت.»

۲۶- در ص ۱۱۲ و ۱۱۳ چاپ دانش و ص ۵۲ نسخه قم، اشعار عربی مغلوپ و ناخوانا بودند که اولی از روی الشعر والشعراء و دومی از روی عیون الاخبار ابن قتیبه تصحیح شد.

رک: متن حاضر ص ۲۸۶:

«ألا إن الأئمة من قریش علی و الثلاثة من بنیه فسبّط سبّط إیمان و بر تغیب لا یرى عنهم زماناً	و لاة الحاقّ أرتعة سواء هم الأسباط لیس بهم خفاء و سبّط غیبته کربلاء برضوی عنده غسل و ماء.»
---	---

و متن حاضر ۲۸۸:

«أبا جعفر أنت الولی أحبّه أتتنا رجال یحملون علیکم أحادیث أفشاها المغيره فیهم	و أرضی بما ترضی به و أتابع أحادیث قد ضاقت بهن الأضالع و شرّ الأمور المحدثات البدائع.»
--	---

- ۲۷- ص ۱۱۴ چاپ دانش: «خبر الراعی». ص ۵۳ نسخه قم و ص ۲۹۰ متن حاضر: «خبر الراعی».
- ۲۸- ص ۱۲۳ چاپ دانش: «که انکار [را] عقیلها بسیار است، و بارهای گران برستم که حق آن به تمامی نتوانم گزاردن.»
- ص ۵۹ نسخه قم و ص ۳۰۴ متن حاضر: «که آن کار را عقیل‌ها بسیار است و بارهای گران، ترسیدم که حق آن به تمامی نتوانم گزاردن.»
- ۲۹- ص ۱۲۳ چاپ دانش: «موتق خلیفه عباسی».
- ص ۳۰۴ چاپ حاضر: «موتق، برادر المعتمد خلیفه عباسی».
- ۳۰- ص ۱۳۵ چاپ دانش: «یکی بیرون آمد بیاسند.»
- ص ۶۵ نسخه قم و ص ۳۱۹ متن حاضر: «یکی بیرون آمد به باسند.»
- ۳۱- ص ۱۳۸ چاپ دانش: «ابومشعر یمامه بن الشرس النمیری».
- ص نسخه قم و ص ۳۲۳ متن حاضر: «ابومعن ثمامة بن اشرس نمیری».
- ۳۲- ص ۱۴۷ چاپ دانش: «انا حالی والنبوة لیس لی.»
- ص ۳۳۱ متن حاضر: «انا ما لی والنبوة لیس لی [بالناس قوة ترکوا بطنی و ظهری فیهما عشرون کوة].»

استفاده از نسخه ریاض العلماء (ری) و نسخه حاصل الحیات (حا) و نسخ دیگر برای اولین بار در تصحیح بیان‌الادیان:

معرفی شده در مقدمه مصحح متن حاضر صص ۴۳-۴۷. یادآوری می‌شود به احتمال زیاد مقدس اردبیلی در حدیقة الشیعه، شیخ حر عاملی در رساله الاثنا عشریه و مولی عبدالله افندی در ریاض العلماء نیز از نسخه «ری» استفاده کرده‌اند و استناد آقا بزرگ تهرانی در الذریعة الی تصانیف الشیعة نیز همین نسخه بوده است. (همین مقدمه صص ۶۶-۷۰)

معرفی منابع بیان‌الادیان و تصحیح متن و اعلام تاریخی با توجه به این منابع: با توجه به عدم دسترسی به نسخ مضبوط و خوانا از بیان‌الادیان، منابع مورد استفاده